

БЕЛАРУСКАЯ МОВА І ЛІТАРАТУРА

"У дапамону педагогу"
Серыя

Сто тисячі год пікнай нахол чужіків наші,
Сто тисячі год пікнай нахол чужіків дуброві,
Падуць чужіків нахол сілкотак наша мова,
Падуць быт беларусы на Землі.

Ч.Каргальчук

11 (229)

лістапад

2020

У ДАПАМОГУ САМААДУКАЦЫИ

Да 90-годдзя з дня нараджэння Уладзіміра Каараткевіча

В. І. ІУЧАНКАЎ,

доктар філалагічных навук, прафесар, загадчык кафедры медыялінгвістыкі і рэдагавання
Беларускага дзяржаўнага ўніверсітета

УЛАДЗІМІР КАРАТКЕВІЧ — МАЙСТАР УВАСАБЛЕННЯ І ПЕРСАНІФІКАЦЫІ

Уvasабленне (празапапея) — адзін з самых старажытных тропаў, які грунтуецца на анималістычных уяўленнях, рэлігійных вераваннях. Асноўны прынцып вылучэння ўvasаблення ў асобны від тропаў — перанос, заснаваны на надзяленні неадушаўлёнага прадмета чалавечымі ўласцівасцямі. Механізм арганізацыі пераноснага значэння ва ўvasабленні з'яўляецца аналагічным метафарычнаму працэсу, таму яно (увасабленне) звычайна даследчыкамі лічыцца «прыватнай правай» метафары. Такім чынам, уvasабленне — гэта троп, заснаваны на перанясенні ўласцівасцей чалавека на неадушаўлённыя прадметы і абстрактныя паняцці.

Для мовы мастацкіх твораў У. Каараткевіча характэрна шырокое выкарыстанне ўvasабленняў, якія выконваюць у мастацкім тэксле арганізацыйную функцыю, садзейнічаюць праяве такіх катэгорый тропа, як пазнавальнасць, эстэтычнасць, выразнасць, экспрэсіўнасць, ацэначнасць, канататыўнасць і г. д. Празапапейчныя звароты ў тэкстах пісьменніка можна падзяліць на дзве групы: вербальныя і субстантыўныя. Такая класіфікацыя адпавядае граматычнаму афармленню галоўнага кампанента, у ролі якога выступае дзеяслоў або назоўнік.

Вербальнымі можна назваць уvasабленні, дзе ў якасці галоўнага кампанента выступае дзеяслоў. У адпаведнасці з тым, што выражает дзеяслоў — непасрэдна працэс ці стан, вызначаюцца ўvasабленні працэсуальныя і стану.

Мова твораў У. Каараткевіча мае адметнасць у выкарыстанні ўvasаблення (як і метафары ўвогуле) — працэсуальнаясць рэалізаванага пера-

носу. Пісьменнік у большасці выкарыстоўвае схему: прадмет — працэс — імпліцит (пераноснае значэнне). Напрыклад: «Надзея калыхала яго [Міхала Яноўскага]» (Цыг) [3, с. 79]; «Стаялі і марылі паабапал дарогі замглёныя ранім туманам стагі» (Цыг) [3, с. 105]. У вербалльных уvasабленнях галоўную ролю адыгрывае дзеяслоў, г. зн. менавіта па ім працякае трапеічны працэс, тады калі ў субстантыўных прадметах семантызуецца цалкам і набывае лексіка-граматычныя ўласцівасці адушаўлёнага назоўніка, што наглядна выражаета ў трансфармацыі ўvasаблення ў антанамазію («Варона ўтаропіў на мяне свае чорныя мёртвые вочы...; пайшпоў...» (Дзп) [3]).

Працэсуальныя хараектар уvasаблення садзейнічае больш відавочнаму ўспрыманню дэнататыўна-рэферэнтнага акружэння, канкрэтныя значэнне слова, выкарыстоўваецца яго імаверная сема, якая суадносіцца з кантэкстуальным малюнкам. Суаднясенне ўvasаблення з ідэйна-планавым кантэкстам твора выражаета ў кожнай празапапеі. Гэта тлумачыцца ў асноўным тым, што ўvasабленне — троп, які найбольш арганічна ўваходзіць у структуру тэксту, з'яўляецца максімальна выразным элементам вобразнай сістэмы. Так, у сказе «Высокім енкам заплакалі струны, быццам залямантаваў нехта ў роспачы» (К-сы-1) [4, с. 18] «ачалавечаны» дзеяслоў каардынуе змест мастацкага фрагмента (песня пра цяжкую долю беларускага народа) і садзейнічае раскрыццю ідэйнай канцепцыі твора.

Выкарыстанне дзеяслова *плакаў* у сказе «Мокрыя сэрцападобныя лісты, яшчэ зусім

зялёныя, цьмяна блішчалі, з іх падалі празрыстыя кроплі, і куст плакаў» (Дзп) [3, с. 344], на першы погляд, не індывидуалізавана. Але гэта не зусім так. Працэсуальнае ўвасабленне, якое грунтуецца на пераносе абавязачння дзеяння або стану прадмета, не можа разглядацца ў моўным плане (у адрозненне ад агульномоўных традыцыйных тропаў), таму што заўсёды ўключаецца ў тэкст максімальная прагматычна, з высокай ступенню індывидуальнасці, пра-парцыянальная прэсуппозіцыі. Пісьменнік выкарыстоўвае лексему *плакаў* як вынік папя-рэдняга апісання падзеі і стану героя: «Брыдка і непрыемна было мне на души» (Дзп) [3, с. 51]. Уключэнне ўвасаблення ў творы У. Караткевіча мае паслядоўна ўстойлівы і сістэмны характар.

Па сінтаксічнай будове працэсуальныя ўвасабленні адпавядаюць структурнай схеме сказа з двума галоўнымі членамі. У іх можна вылучыць мадальна-часавы план, у камунікатыўным аспектце тэму і рэму і г. д. Ва ўвасабленні няма ніякіх фармальных «парушэнняў», выконаеца схема: дзеянік — выказнік (даданы член). У сігніфікатыўным плане «асістэмна» выкарыстоўваецца семічны элемент слова: прадмет у выніку прагматычнай інтэграцыі аб'екта і суб'екта паразнання ў надзяляеца не зусім звычайнай прыметай, закладзенай у дзеяслове. Даданыя члены сказа, якія адносяцца да простага дзеяслоўнага выказніка, у празапапеічнай канструкцыі могуць мянуть імпліцитную характеристыку прадмета: канкрэтныя, удакладняць яе: «Травы, галіны, свежыя распасцёртыя хмызы плакалі чыстай росіцай» (К-сы-1) [4, с. 202]. Калі ўзяць прости сказ *Куст плакаў*, то яго распаўсюджаны структурны кампанент празапапеі не ў такой ступені ўзбагачае імпліцитны прадмет тропа і не валодае такой вобразнасцю, як у першым прыкладзе, таму што першы максімальная перадае псіхалагічны стан героя, другі — апасродкована і ў асноўным стварае пейзажную замалёўку. Тое ж назіраем у наступных сказах: «Званы плакалі» (К-сы-1) [4, с. 274]; «Пачатак сакавіка плакаў капяжамі і ўначы» (К-сы-1) [4, с. 301].

У мове твораў У. Караткевіча праяўляеца тэнденцыя да дамінантнага выкарыстання сярод дзеяслоўных увасабленняў стану нераспаўсюджаных дзеясловоў, што надае мастацкаму тэксту дынаміку, дазваляе асацыраваць прадмет усебакова, развівае вобразную арыентацыю. Працэсуальныя ўвасабленні з галоўным

кампанентам *плакаць* складаюць 11,25 %, з іх нераспаўсюджаныя дзеяслоўныя ўвасабленні займаюць 66,64 %. У большасці выпадкаў дзеяслоў распаўсюджваецца назоўнікам у форме творнага склону: «Плача струменямі скала ля сцежкі» (Чаз) [2, с. 275]. У распаўсюджаных увасабленнях з апорным словам *плакаць* суптракаеца акаличнасць часу, якая адносіцца да дзеяслова: «Пазней заплакалі перад Купаллем травы: меліся назаўтра загінуць» (К-сы-1) [4, с. 248].

Семантычны пласт увасаблення ў стану ўтворах пісьменніка можа быць частотным. Напрыклад, пастаянны галоўны кампанент *плакаць* паддаеца заканамернай трапеічнай аналагізацыі, заснаванай на слыхавым успрыманні — *заплакалі званы, струны; функцыянальным пераносе — плакаць струменямі, капяжамі, росіцай і г. д.* Пастаянны галоўны кампанент выкарыстоўваеца часам метанімічна: «І зноў мякка сарваўся, заплакаў голас» (К-сы-1) [4, с. 33]; «А голас лёгка пераліваўся, плакаў і маліў кагось» (К-сы-1) [4, с. 33]. Такім чынам, выяўляеца схема індывидуальнага семантычнага пераносу канкрэтнага дзеяслова.

Да індывидуальнага, аўтарскага словаўжывання ў празапапеічным уключенні ў структуру тэксту адносяцца дзеясловы *млець*: «Рака ўся млела пад сонцем, прымаючи ва ўлонне сонечную цеплыню» (Уш) [1, с. 20]; «...Кожны жоўты лісцік на дрэвах млеў, здаецца, нават пацягваўся ад насалоды пад цёплай не пасенняму расяніцай» (Дзп) [3, с. 369]; *драмаць, спаць*: «Вёска дрэмле ў лянівых праменнях майскага сонца, пустая, разамлелая» (К-сы-1) [4, с. 121]; «Пад дугою мосціка драмалі гулкае цемрыва і чорная вада» (К-сы-2) [5, с. 178]; «Чуйным сном спіць недзе ў нетрах жэньшень» (Чаз) [2, с. 299].

У. Караткевіч выкарыстоўвае сінанімічныя дзеясловы, якія ўказваюць на адмысловы для аўтарскага словаўжывання характар працэсу «ачалавечвання» неадушаўлённых прадметаў. Суаднясеннене такіх, напрыклад, сінанімічных дзеясловоў, як *думаць — марыць, прыціхнуць — замерці*, дае падставы для вылучэння празапапеічнай сінанімії ў стылі пісьменніка: «Змрачнаватая, значна большая ў вышынню, чым у даўжыні і шырыні, будыніна думала аб чымсьці, што не датычылася двух чалавек, якія зараз ішлі праз зачленены луг да яе дзвярэй, і гэтыя яе спакой быў спакоем канца» (К-сы-1) [4, с. 70] і «Зялёнімі

хмарамі марылі хмызы агрэсту» (ЧзА) [6, с. 86], «Прыціхлі дрэвы» (К-сы-2) [5, с. 52], «Дрэвы замерлі» (К-сы-2) [5, с. 327].

Увасабленні стану рэалізуюцца пісьменнікам пры дапамозе адметных, надзвычай яскравых лексічных аналагоў: «Дождж шалеў. Ён паласаваў зямлю, як градам, біў па лісцях, бушаваў у лужынах. І з гэтых лужын, з паветра, з лісцяў — адусюль даносіўся ніzkі, нібы ўсхліпы, несамавіты гук» (Уш) [1, с. 179]; «І часам скакалі па гэтых хвалях, радаваліся, што вырваліся з сеці, абмытыя, чысцен'кія шарыкі з сіняга шкла, паплаўкі. Блішчалі, падскаквалі. Як маленькія блакітныя сонцы» (Чаз) [2, с. 273].

Працэсуальныя ўвасабленні адразніваюцца ад разгледжанай падгруппы сукупнасцю семантыка-граматычных асаблівасцей. Яны дзеляцца на лексіка-семантычныя тыпы па аналагах пераносу абавязачэння: 1) перамяшчэння ў просторы: «Бачыце, асінка выбегла на поле. Чырвоная, засаромелася бедная дзяўчынка, — расчуленым голасам вымавіў Свеціловіч» (Дзп) [3, с. 369]; «Спалоханыя зоры пабеглі да берагоў» (К-сы-2) [5, с. 65]; «Ішла цемра» (Сів) [3, с. 158]; 2) слыхавога ўспрымання: «Дзікі верас співаў пад іхнімі нагамі» (Дзп) [3, с. 331]; «І тут са страшным гвалтам ірванулася праз хмызы і лістоту, залямантавала, нібы на смерць, варонячая зграя» (Чаз) [2, с. 293]; «Сітнягі ледзь шапацелі пад напорам плыні; крычаў вадзяны бугай» (Цыг) [3, с. 125]; «Салома размаўляла з дажджом» (Уш) [1, с. 6]; «Крычала зямля» (К-сы-2) [5, с. 282]; 3) працэсу дыхання: «Цягнік дыхаў парам на нізке сонца, і яно, трапляючы ў сівяя клубы, мяняла колер» (К-сы-2) [5, с. 187]; «Між караблямі ўздыхала вада» (Чаз) [2, с. 249]; «Вялізныя начныя дрэвы дыхалі водарам сухога летняга дня, які заблудзіўся ў шатах: шкіпінарам, мятай, яшчэ чымсьці, нявінным, чыстым, бесклапотным» (Цыг) [3, с. 107] і інш.

Працэсуальныя ўвасабленні маюць карэлятыўныя пары дзеяслоўнага кампанента ў дачиненні да ўнутранай мяжы — «Шш-шшшшш — закалыхваў, дыхаў лёгкі прыбой» (Чаз) [2, с. 275] і «Надзея калыхала яго». Пісьменнік пры арганізацыі ўвасаблення ў актыўна выкарыстоўвае дзеясловы незакончанага дзеяння (76 %): «Будзе ўсплае мора. Яно будзе цалаваць ногі» (Ід) [3, с. 88]; «Грэцкі арэшнік гладзіў твары прахожых лапчастым лісцем» (Уш) [1, с. 7]; «Зіма гуляла з цягніком у кошкі-мышкі» (Чаз) [2, с. 327]. Пераважная

колькасць дзеясловаў незакончанага трывання ва ўвасабленнях дае імпульс для ўсебаковага разгортвання канататыўных рыс тропа, выклікае больш наглядную, бязмежную асацыяцію працэсу, спецыфічную цікавасць адрасата. Пра адметнасць дзеясловаў незакончанага трывання дакладна гаварыў акадэмік В. Вінаградаў, калі даводзіў, што дзеяслоў незакончанага трывання азначае першапачатковое дзеянне як падрыхтоўку да дасягнення мэты, а затым наогул дзеянне, якое разглядаецца толькі з боку рэчыўных (зnamянальных) сваіх прымет, без абавязачэння цэласці дзеяння... Межы не адцягваюць нашай увагі ад спакойнага сузірання гэтых уласцівасцей самога дзеяння; такім чынам, павялічваецца перш за ўсё рэльефнасць, нагляднасць вобраза, а праз гэта мы, вядома, будзем і больш адчуваць працягласць...

Да працэсуальных увасабленняў набліжаюцца празапеічныя пераносы, аформленыя дзеепрыслоўем. Дзеепрыслоўная форма ў такіх увасабленнях адносіцца да выказніка і з'яўляецца акалічнасцю спосабу дзеяння. Напрыклад: «А ў зале пяшчотна звінела музыка, кітчучы іх да сяброў» (К-сы-1) [4, с. 329].

Бінарныя магчымасці рэалізацыі ўвасаблення праяўляюцца ў зваротных дзеясловах, паказчыкам чаго з'яўляецца постфікс -ся. Напрыклад: «Дрэвы апрануліся ўжо ў маладую клейкую лістоту, і стагадовы каштан ля тэрасы выкінуў да неба тысячи белых конусаў-свечак. Нібыта кадзіў і дзяякаваў небу за цёплыя дні» (К-сы-2) [5, с. 61]. Зваротны дзеяслоў абавязчае дзеянне, накіраванае на суб'ект, якое выконвае сам суб'ект, гэта значыць, што дзеянне мае сваім аб'ектам фізічную асобу самога суб'екта-вытворцы дзеяння, непасрэдна накіравана на яго знешнасць, на паверхню яго цела. Такім чынам, ужо ў самой сутнасці ўласна-зваротнага дзеяслова, як сцвярджаў акадэмік В. Вінаградаў, прысутнічае паказчык прыналежнасці яго да адушаўленага прадмета; стварэнне ўвасабленняў пры дапамозе такіх дзеясловаў паказвае на дзеисны характеристыкі іх рэалізацыі (каранёвая марфема — постфікс — перанос). Падобнае назіраецца ва ўвасабленнях стану, выражаных агульназваротнымі дзеясловамі, напрыклад: *радаваліся паплаўкі*. Яны не могуць мець залежнага значэння, суб'ект сам ахоплены дзеяннем-станам.

Другім спосабам бінарнасці выражэння празапапеі з'яўляецца сінтаксічнае дапаўняль-

насць харкторыстыкі працэсуальнай прыметы. У. Каракевіч у творах часта выкарыстоўвае схему, дзе дзеяслоў мае пры себе прыслоёе, якое абазначае прымету дзеяння. Прымета дзеяння ў такіх зваротах можа мець трапеічны харктар і ўзмацняць вобразнасць тропа ў кірунку агульнай мікратэмі твора: «Безудзельна глядзелі на іх твары мармуроўых багоў і герояў» (Ід) [3, с. 78]; «Схіллісі і пільна слухаюць сны ўсяго жывога гонкія чазеніі» (Чаз) [2, с. 299]; «І ўвесь час побач мармытала, балбатала, легкадумна смяялася Тыгравая» (Чаз) [2, с. 286]. Канкрэтныя прыслоўем дзеяслоў акцэнтуе ўвагу на прымече дзеяслова, становіцца больш дыфузным. Ствараецца двухчленны галоўны кампанент увасаблення з напластаваннем эпітэтацыі. Азначэнне дзеяння ў такіх выпадках можна лічыць эпітэтам: «А зямля паміж дрэвамі шапацела звонка і настойліва» (Ід) [3, с. 77]; «І ласкава цалуе, песціць яе [рыбу-поўню] добрая плынь» (Чаз) [2, с. 264]. У апошнім прыкладзе маецца два азначэнні — дзеяння і прадмета, якія адносяцца адпаведна да дзеяслова і назоўніка. Надзяленне прадмета трывама прыметамі (дзеяслоў, прыслоёе, прыметнік) надае развітасць харкторыстыцы.

У адпаведнасці з жанравай спецыфікай найбольш высокая ступень ужывання ўвасаблення выяўляеца ў паэме «Чазенія». Сам твор будуеца на канцэптуальным трапеічным супастаўленні *жанчына* — *чазенія*. Таму ён па арганізацыі і элементна-сістэмным складзе больш насычаны тропамі. Эмацыйная прыўзнятасць аповеду, асацыятыўны лад паэмы збліжае яе з вершамі ў прозе. Вербалічная і рытмічная формы паэмы падпарадкованы адной мэце — стварэнню вобраза вялікай алагульняльнай сілы, які мае сімвалічны сэнс. Нечаканасць, вытанчаная вобразнасць трапеічнага словаўжывання, яго абнаўленне і трансфармацыя здзіўляе чытача багаццем аўтарскіх асацыяцый. Мастацка-выяўленчая інфармацыя, якая закладзена ў назве паэмы, эксплікуеца на працягу ўсяго твора. Аўтар праводзіць аналогію *чазенія* — *жанчына*. Моўная матываванасць прадмета падаўнання дазваляе вызначыць інтэгральныя прыметы. Паступова пашыраеца канцэптуальная для твора сігніфікацыя лексемы *чазенія*: «Чазенія... І мала жыве. Год восемдзесят. Укарэніцца на гальковых косах, на градах. Там, дзе нішто не можа расці. Першай з'яўляеца на новых наносах, нават на

скамянелай лаве ля ручаяў. Дрэва-піянэр. І вось расце, разбурае лаву, невядома адкуль смокча сокі, угнойвае лісціямі мёртвую глебу. А пасля, калі ўгноіць яе і сабой, на тое месца прыходзяць дрэвы іншых парод. Добрае дрэва! «Чазенія...» — з пяшчотай і чамусьці з трывогай падумаў ён [Будрыс]» (Чаз) [2, с. 296]. Далей рэалізуецца ўспрыманне семантычнага аналага шляхам парадунання: *чазенія* — *жанчына*, як *чазенія* — *жанчына* — гэта *чазенія*. Наступны момант стварэння ўвасаблення афармляецца сінтаксічна: «Жанчына ў зарасцях чазеній на беразе. Сама тоненкая, сама стройная, як чазенія» [2, с. 297]. Вынік семантычнага зруху ў субстантыўным увасабленні рэпрэзентаваны двумя ўзорынямі (роздуму і сцвярджэння): «Чазенія... Жанчына. Як толькі адступілі льды — стала на россыпах камянёў, дзе ніхто яшчэ не мог жыць. І з тых часоў стаіць, будзе стаяць на фарпосце жыцця. Мала пражыве. Цаной гэтага жыцця дзеля іншых» і «Ты — чазенія, ты жыццё». Канцептуалізацыя трапеічнага аналага *чазенія* — *жанчына* спрыяе лексічнае асяроддзе, якое адлюстроўвае стылявую атмасферу «ачалавечвання» рэчаіснасці, свету, у якім знаходзяцца героі. Па меры набліжэння да канстанты назіраеца больш частое выкарыстанне ўвасаблення. Яны выражаны субстантыўнымі і вербалічнымі канцептамі пры дамінантнай ролі другіх: *I выцягнутыя туманныя языki, валокны дыму імчалі насустрач, у апошні, здаецца, момант абгінаючы твар* (241); побач з гэтай зменлівасцю ва ўсёй яе істоеце жыла і трывумфавала ў кожным руху, слове і позірку трывалая, жывая, маладая сіла жыцця (262); *Звінела, калацілася ў сеци, спявала рыба* (271); *Сонца толькі-толькі збіралася нарадзіцца* (274); *Спяваюць сандалі* (275); *Вячэрняя песня кедра* (276); *Часам ціха ўздыхалі над галавой кедры* (277); *Змроўчыя начныя кедры спявалі за сцяной* (280); *Крышталны холад крадзеца ў грудзі і жывот* (281); *Тайга пераклікалася сумнаватымі і рэдкімі птушынімі галасамі* (285); *Ішоў цераз крыніцы, і кожная крыніца спявала парознаму і была на свой твар* (287); *Чароўна разнастайныя былі песні вады* (287); *Сонна цмокае вуснамі рака. Падушка з водарасцяў у яе пад шчакой* (299); *Добрая музыка ночы* (299); *Хрып цяпер блукаў вакол вогнішча* (300); *Начная балада трывогі, праспяваная блакітнай ордэнскай стужкай* (303); *Замерла ўсё вакол* (306); *Ноч няспешна кацілася над акіянам вады, над астравамі...* (320);

Сонца ўставала за гарамі (311); Цягнечца, цягнечца да самага сонца актынідия з мядова-салодкімі пладамі (313); Схілляліся да іх зялёныя, непralазныя сцены дрэў, і ліяны спускаліся з іх і варушылі пабегамі над галовамі людзей, нібы хацелі спаймаць (314); — Не дыхай. Ён [жэнышэн]. — В. І. такі далікатны, што можа памерці і ад гэтага (315); Віліся, спляталіся, сціскалі дрэвы гіганцкія змеі ліянаў. Звіалі шацёр над маленькімі лапкамі жэнышэню, невыносна душылі кедры (316); Прыціхла нач (319); Пасля цягнік ішоў па грані, па мяжы восені і зімы (327); Зіма выпускала цягнік са сваіх кіпцюроў (327).

Такім чынам, рэалізацыя разгорнутага ўвасаблення ў творы грунтуеца на ўжыванні яе субстантыўнай формы: *сіла жыцця, дыханне джунглій, змеі ліянаў, мармытанне вады, песня кедра, вусны ракі і г. д.; працэсуальных: прыціхла нач, лімант раздзёр нач, блукаў хрып, горы раскашавалі і інш.* Сістэмнае асэнсаванне іх заўсёды вядзе да раскрыцця ідэі твора.

Адмысловы від увасаблення — персаніфікацыя, пераноснае значэнне якой раскрываецца па прымече поўнага прыпадабнення неадушаўлёнага прадмета чалавеку. У такім выпадку адбываецца не частковая інтэграцыя *неадушаўлёны прадмет = прымета чалавека, а поўная — неадушаўлёны прадмет = чалавек, г. зн. прадмет у граматычным плане набывае «рэальнае чалавеччае ablічча».*

Персаніфікацыя — найбольш эмацыйна насычаны троп. Спецыфічнай формай яго выражэння з'яўляецца граматычны сродак — зваротак, які ў сваю чаргу належыць эматыўна валявой сферы мовы. Ён цесна звязаны з кантэкстам. Па такой сувязі становіцца магчымым выдзяленне персаніфікацыі ў асобны від тропа: прадмет можа наўзяцца «ачалавечанай» працэсуальнай прыметай або ў генітыўнай канструкцыі атрыбутам пры поўным прыпадабненні прадмета адушаўлёнай істоце. Пры гэтым яскрава выражаецца экспрэсія: 1) інтанцыяй; 2) паўторам звароткаў; 3) фонавымі часціцамі і выклічнікамі; 4) лексічным значэннем слова, якое выступае ў ролі зваротка. Апошні спосаб дамінуе ў выражэнні выяўленчых уласцівасцей.

Выкарыстанне У. Караткевічам персаніфікацыі тэматычна аб'ядноўваецца ў группу — Радзіма, зямля, Беларусь. Своеасабліва і з вялікай экспрэсіяй у персаніфікацыі выражаецца аўтарскае «я» пісьменніка. Каната-

тыўны фон апісаных падзеяў, дзеянняў персанажаў спрыяе стварэнню індывідуальна-аўтарскіх тропаў. Усе выпадкі выкарыстання персаніфікацыі ў творах пісьменніка супраджаюцца рытарычнай напружанасцю, інтанцыйным узмацненнем.

Пабудова персаніфікацыі грунтуеца на вербалльным і субстантыўным, а таксама субстантыўна-вербалльным сущностні галоўных кампанентаў тропа. Першыя два выпадкі рэалізуецца неразвітымі персаніфікацыямі, апошні — толькі развітымі. Асаблівую эматыўнасць набываюць такія тропы ў экстремальных умовах аповеду, пры перадачы чагосці вельмі важнага. Напрыклад, імператыўная форма дзеяслова ў складзе персаніфікацыі выражает экспрэсію марфалагічным спосабам, таму што дзеясловоўнай формай ладу дзеца ацэнка ступені рэальнасці выказвання і канататыўнай сутнасці: «А рукі мае ўсё гладзілі гэту залатую юнацкую галаву. — Радзіма мая! Гаротная маці! Плач!» (Дзп) [3, с. 379]. Перадумовай узікнення персаніфікацыі паслужыла тое, што з загінулым Андрэем Свеціловічам звязвалася ідэя барацьбы за вызваленне Беларусі ад прыгнёту, бяспраўя: «Я сядзеў, як звар'яцэлы, не заўважаючы нічога. Словы лепшага чалавека, якія я чую некалькі гадзін таму, гучалі ў маіх вушах. “Сэрца маё баліць... ідуць, гінуць, блытаюць, бо сорамна стаяць... і не ўваскрэснуць пасля распяцця... Але, думаеш, усіх перадушылі? Гады, гады наперадзе! Якая залатая, якая чароўная дялячынь, якая будучыня-чакае!.. Сонца!” Я застагнаў. Сонца закацілася за хмары, будучыня, забітая і халадзеючая пад дажджом, ляжыць тут, на маіх каленях» (Дзп) [3, с. 379].

Арганічна ўключаеца ў стылёвую атмасферу твора і наступная персаніфікацыя: «Ах, зямля мая! — уздыхнуў ён. — Дарагая мая, адзіная! Як жа ты дрэнна ставішся да тых асінак, якія папярод усіх выбягаюць на поле, на свято. Першай засыпле іх снегам зіма, зламае вецер. Не спяшайся, дурненъкая! Куды там! Яна не можа!» (Дзп) [3, с. 369].

Індывідуальна-аўтарскае выкарыстанне персаніфікацыі спрыяе кансітуацыіна абудоўленаму пашырэнню лексічнага значэння слова: «О, якая жахлівая, якая вечная і нязмерная туга твая, Беларусь» (Дзп) [3, с. 251]. У форме рытарычнага пытання падаеца персаніфікацыя разгорнутага плана ў рамане «Каласы пад сярпом твайм»: «Жоўцю мужыцкай, злосцю мужыцкай дыхаеш ты, здрэнцвелы аблішар палёў. Чаму гэта так? Хто

закляў цябе? Да куль будзеш ты рабынай, зямля» (К-сы-1) [4, с. 148]. Персаніфікуюцца лексемы *абшар* і *земля*. Пры гэтым ацэнчная харарактарыстыка, выражаная творнымі параўнання (жоўцу *мужыцкай*, злосцу *мужыцкай*) больш індывідуальная. Па галоўным кампаненце (зваротку) можна меркаваць пра метанімічную прыроду персаніфікацыі ў прозе У. Караткевіча (ізамарфізм агульнага і прыватнага). Традыцыйна падобныя звароты (семантычна асацыяваныя) інтэрпрэтуюцца як вынік ажыўлення прыроды, анімалізму.

Такім чынам, таксаномія дыферэнцыяльных тыпаў метафары (метафара — увасабленне — персаніфікацыя) раскрывае магчымасці выкарыстання пераносу значэння слова на розных семантычных платформах, рэалізацыя яе адбываецца праз арганічнае ўключэнне ў мастацкі тэкст і адпавядае мастацка-інфарматыўным і канататыўным задачам.

Умоўныя скарачэнні

Дзікае паляванне каралая Стаха — Дзп;
Ідylія ў духу Бато — Ід;
Каласы пад сярпом тваім, кн. 1 — К-сы-1,
кн. 2 — К-сы-2;
Сівая легенда — Сів;
У шалашы — Уш;
Цыганскі кароль — Цыг;
Чазенія — Чаз;
Чорны замак Альшанскі — ЧзА.

Асноўныя тэрміны і паняцці

Антанамазія — перайменаванне, замена назвы ці імя па якой-небудзь істотнай асаблівасці прадмета або па адносінах яго да чаго-небудзь.

Дыфузія — кантэкстуальнае ўзаемапранікненне.

Дэнатат — прадмет рэчаінасці; *дэнататыўны* — прадметны.

Канататыя — дадатковое значэнне слова паводле стылістичнай функцыі.

Кансітуатыя — сітуацыйны кантэксц.

Празапалея — тое ж, што ўвасабленне.

Прэсуппазіцыя — кантэкстуальная ўмовы ўзнікнення слова ў тэксле.

Трапеічны — ад «троп», які ўжываецца ў пераносным значэнні.

Эксплікацыя — апісальны спосаб перакладу з пэўным тлумачэннем значэння лексічнай адзінкі.

Экспліцыраваны — разгорнуты, яўна выражаны.

Эматыўнасць (эмациональнасць) — здольнасць амаль кожнага слова выконваць, акрамя сваёй намінатыўнай функцыі, яшчэ і эматыўна-ацэнчную семілагічную. *Эматыў* — слова ці словазлучэнне, якое выкарыстоўваецца для выражэння эмаціянальных адносін/стану таго, хто гаворыць.

Спіс літаратуры

1. Караткевіч, У. Блакіт і золата дня : апавяданні, аповесці / У. Караткевіч. — Мінск : Дзяржвыд. БССР, 1961. — 222 с.
2. Караткевіч, У. Выбранныя творы : у 2 т. / У. Караткевіч. — Мінск : Маст. літ., 1980. — Т. 1 : Апавяданні, аповесці. — 333 с.
3. Караткевіч, У. З вякоў мінулых : апавяданні, аповесці / У. Караткевіч. — Мінск : Маст. літ., 1978. — 438 с.
4. Караткевіч, У. Каласы пад сярпом тваім : раман / У. Караткевіч. — Мінск : Беларусь, 1968. — Кн. 1 : Выйсце крыніц. — 362 с.
5. Караткевіч, У. Каласы пад сярпом тваім : раман / У. Караткевіч. — Мінск : Юнацтва, 1981. — Кн. 2 : Сякера пры дрэве. — 400 с.
6. Караткевіч, У. Чорны замак Альшанскі : раман, аповесць / У. Караткевіч. — Мінск : Маст. літ., 1983. — 359 с.